

Guldon, Zenon

Osadnictwo żydowskie i liczebność Żydów na ziemiach Rzeczypospolitej w okresie przedrozbiorowym

Czasy Nowożytne 4, 23-36

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zenon Guldon

(Kielce)

Osadnictwo żydowskie i liczebność Żydów na ziemiach Rzeczypospolitej w okresie przedrozbiorowym*

Do niedawna jedynymi syntetycznymi ujęciami rozwoju osadnictwa żydowskiego i liczebności wyznania mojżeszowego na ziemiach Rzeczypospolitej w okresie przedrozbiorowym były prace I. Schipperera, opublikowane w latach 1911–1932¹. Do jego ustaleń cennie uzupełnienia w odniesieniu do średniowiecza wnieśli E. Feldman² i H. Samsonowicz³. Aktualnie najpełniejszym ujęciem całokształtu problematyki osadniczo-demograficznej żydostwa polskiego dla lat 1500–1650 jest praca S. W. Barona⁴, a dla połowy XVIII w. – rozprawa R. Mahlera⁵. Krytyczną ocenę źródeł i dotychczasowych metod szacunków liczebności ludności izraelskiej

* Tekst referatu wygłoszonego 22 XI 1995 r. na konferencji „Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich” w Krakowie.

1. I. Schipper, *Studia nad stosunkami gospodarczymi Żydów w Polsce podczas średniowiecza*, Lwów 1911; tenże, *Rasselenie evreev v Polše i Litve od drevnejšich vremen do konca XVIII v.*, [w:] *Istorija evrejskogo naroda*, t. 11: *Istorija evreev v Rossii*, t. 1, Moskva 1914; tenże, *Rozwój ludności żydowskiej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, t. 1, Warszawa 1932.
2. E. Feldman, *Do statystyki Żydów w dawnej Polsce*, „Miesięcznik Żydowski”, t. 3. 1933, z. 1–2, s. 130–135; tenże, *Najstarsze wzmianki o Żydach w miastach polskich w XIV–XVI w.*, „Bleter far Geschichte”, t. 1, 1934, s. 59–73.
3. H. Samsonowicz, *The Jewish population in Poland during the middle age*, „Dialectics and Humanism”, 1989, nr 1, s. 35–42.
4. S. W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, vol. 16: *Poland – Lithuania 1500–1650*, New York – Philadelphia 1976.
5. R. Mahler, *Jidn in amolikt Pojln in licht fun cifern*, Warszawa 1958; tenże, *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 1967, s. 131–180.

w XVI–XVIII w. przedstawił Z. Guldon⁶, który wspólnie z J. Wijaczką podsumował także wyniki badań nad liczebnością Żydów w tym okresie⁷.

Stan badań nad osadnictwem żydowskim w poszczególnych regionach Rzeczypospolitej jest niejednorodny. Rozwój osadnictwa żydowskiego w Małopolsce do końca XVI w. przedstawili ostatnio F. Kiryk i F. Leśniak⁸, a w II połowie XVIII w. – Z. Guldon⁹. Stan osadnictwa żydowskiego w województwie lubelskim w latach 1764–1765 omówił R. Mahler¹⁰, a w II połowie XVIII w. – W. Ćwik¹¹ i T. Opas¹². Z. Guldon i K. Krzystanek scharakteryzowali stan osadnictwa żydowskiego i liczebność ludności izraelskiej w lewobrzeżnej części województwa sandomierskiego w XVI–XVIII w.¹³

-
6. Z. Guldon, *Źródła i metody szacunków liczebności ludności żydowskiej w Polsce w XVI–XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1986, nr 2, s. 249–263.
 7. Z. Guldon, J. Wijaczka, *Die zahlenmäßige Stärke der Juden in Polen – Litauen im 16–18. Jahrhundert*, „Trumah”, t. 4, Berlin 1994, s. 91–101. Zob. też Z. Guldon, W. Kowalski, *Between Tolerance and Abomination: Jews in Sixteenth – Century Poland*, [w:] *The Expulsion of the Jews: 1492 and After*, ed. R. B. Waddington i A. H. Williamson, New York – London 1994, s. 161–166.
 8. F. Kiryk, F. Leśniak, *Skupiska żydowskie w miastach małopolskich w do końca XVI wieku*, [w:] *Żydzi w Małopolsce*, pod red. F. Kiryka, Przemyśl 1991, s. 13–36.
 9. Z. Guldon, *Ludność żydowska w miastach małopolskich w drugiej połowie XVII wieku*, ibidem, s. 85–97. Zob. też tenże, *Żydzi wśród chrześcijan w miastach małopolskich w XVI–XVIII wieku*, „Nasza Przeszłość”, t. 78, s. 187–222.
 10. R. Mahler, *Statystyka Żydów województwa lubelskiego na przełomie 1764–1765 roku*, „Młody Historyk”, t. 2, 1929.
 11. W. Ćwik, *Ludność żydowska w miastach królewskich Lubelszczyzny w II połowie XVIII w.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” (BŻIH), 1966, nr 59, s. 29–62.
 12. T. Opas, *Sytuacja ludności żydowskiej w miastach szlacheckich województwa lubelskiego w XVIII wieku*, BŻIH, 1968, nr 67, s. 3–37. Zob. też S. Jop, *Rozmiary jednostek administracji państwowej oraz gmin wyznaniowych (parafie rzymskokatolickie i grekokatolickie, kahały) na terenie województwa lubelskiego w ostatniej ćwierci XVIII w.*, „Rocznik Lubelski”, t. 16, 1973.
 13. Z. Guldon, K. Krzystanek, *Ludność żydowska w miastach lewobrzeżnej części województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku. Studium osadniczo-demograficzne*, Kielce 1990.

Dzięki znakomitej monografii M. Horna dobrze znane jest osadnictwo żydowskie na Rusi Czerwonej do połowy XVII w.¹⁴ Późniejszym okresem zajmowali się ostatnio Z. Budzyński¹⁵, Z. Guldon¹⁶ i J. Motylewicz¹⁷.

Stan osadnictwa żydowskiego na Wołyniu i Podolu w II połowie XVII w. przedstawił Z. Guldon¹⁸. Dokładny obraz osadnictwa izraelskiego na prawobrzeżnej Ukrainie dał I. Kamanin w obszernym wstępie do wydawnictwa spisów pogłównego żydowskiego z lat 1765–1791¹⁹.

Stosunkowo słabo znany stan osadnictwa żydowskiego w Wielkopolsce. Dla Wielkopolski zachodniej wciąż jeszcze podstawowe znaczenie ma praca A. Heppnera i J. Herzebrga²⁰. Stan osadnictwa izraelskiego w województwach poznańskim i kaliskim w XVI–XVII w. przedstawili Z. Guldon i J. Wijaczka²¹.

-
14. M. Horn, *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 1975, s. 9–82. Zob. też A. Janeczek, *Osadnictwo pograniczne polsko-ruskie. Województwo białskie od schyłku XIV do początku XVII wieku*, Wrocław 1993, s. 295–297.
 15. Z. Budzyński, *Ludność żydowska zachodniej części Rusi Czerwonej w drugiej połowie XVIII wieku (w świetle źródeł kościelnych)*, [w:] *Żydzi w Małopolsce*, s. 137–147; tenże, *Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan, rozmieszczenie, struktura wyznaniowa i etniczna*, t. 1. Przemyśl – Rzeszów 1995, s. 241–258.
 16. Z. Guldon, *Ludność żydowska w miastach małopolskich i czerwonoruskich w drugiej połowie XVII wieku*, [w:] tenże, *Żydzi i Szkoci w Polsce w XVI–XVIII wieku*, Kielce 1990, s. 96–102.
 17. J. Motylewicz, *Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVI–XVIII i XVIII wieku*, Przemyśl – Rzeszów 1993, s. 101–109 oraz tab. 18.
 18. Z. Guldon, *Żydzi na Podolu i Wołyniu po zniszczeniach z połowy XVII wieku*, [w:] tenże, *Żydzi i Szkoci*, s. 109–125.
 19. I. Kamanin, *Statističeskija dannija o evrejach v Jugo-Zapadnom krae vo vtoroj polovine prošlogo veka (1765–1791)*, „Archiv Jugo-Zapadnoj Rossii”, cz. 5, t. 2, vyp. 1, Kiev 1890, s. 1–239. Zob. ostatnio M. Kędelski, *Zaludnienie prawobrzeżnej Ukrainy w drugiej połowie XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 18, 1990, s. 85–89.
 20. A. Heppner, J. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Jüdischen Gemeinden in Posener Landen*, Koschmin – Bromberg 1909.
 21. Z. Guldon, J. Wijaczka, *Osadnictwo żydowskie w województwie poznańskim i kaliskim w XVI–XVII wieku*, BŻIH, 1992, nr 2–3, s. 63–77.

Osadnictwem w województwach łęczyckim i rawskim zajął się P. Fijałkowski²², a na Kujawach – Z. Guldon²³. Wreszcie całą Wielkopolską zajęli się Z. Guldon i J. Wijaczka²⁴.

Rozwój osadnictwa żydowskiego w Prusach Królewskich przedstawili M. Aschkewitz²⁵, S. Echt²⁶ i Z. H. Nowak²⁷. Prusami Książęcymi zajął się J. Wijaczka²⁸.

Późnośredniowieczne osadnictwo żydowskie na Mazowszu przedstawił E. Ringelblum²⁹. Brak niestety badań nad osadnictwem żydowskim w województwach mazowieckim i płockim w dobie wczesnonowożytnej. Dzięki badaniom A.

-
22. P. Fijałkowski, *Początki i rozwój osadnictwa żydowskiego w województwach rawskim i łęczyckim*, BŻIH, 1989, nr 4, s. 3–15.
 23. Z. Guldon, *Żydzi w miastach kujawskich w XVI–XVIII wieku*, „Ziemia Kujawska”, t. 9, 1993, s. 99–108.
 24. Z. Guldon, J. Wijaczka, *Żydzi wśród chrześcijan w miastach wielkopolskich w okresie przedrozbiorowym*, „Nasza Przeszłość”, t. 79, 1993; tychże, *Ludność żydowska w Wielkopolsce w II połowie XVII wieku*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, pod red. J. Topolskiego i K. Modelskiego, Poznań 1995. Żydów uwzględnia w swych studiach demograficznych M. Kędelski, *Ludność ziemi wschowskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, „Rocznik Leszczyński”, t. 8, 1987, s. 57–76; tenże, *Stan i struktura wyznaniowa ludności powiatu kościańskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, ibidem, t. 9, 1989, s. 43–61; tenże, *Ludność północno-zachodniej Wielkopolski w XVIII wieku*, „Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 18, 1991, z. 2, s. 27–56; tenże, *Rozwój demograficzny Poznania w XVIII i na początku XIX wieku*, Poznań 1992.
 25. M. Aschkewitz, *Die Juden in Westpreussen am Ende der polnischen Herrschaft (1772)*, „Zeitschrift für Ostforschung”, Jg. 6, 1957, H. 4, s. 557–572. Dla okresu przedrozbiorowego zob. E. Waschinski, *Wie gross war die Bevölkerung Pommerellens, ehe Friedrich der Grosse das Land übernahm?*, Danzig 1907.
 26. S. Echt, *Die Geschichte der Juden in Danzig, Leer/Ostfriesland* 1972.
 27. Z. H. Nowak, *Dzieje Żydów w Prusach Królewskich do roku 1772*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1991, s. 136–143. Dla Warmii zob. A. Triller, *Juden in Ermland um die Mitte des 18. Jahrhunderts*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”, Bd. 38, 1976, s. 42–52.
 28. J. Wijaczka, *Żydzi w Prusach Książęcych (1525–1701)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1995, nr 1, s. 3–14.
 29. E. Ringelblum, *Żydzi w Warszawie*, t. 1: *Od czasów najdawniejszych do ostatniego wygnania w r. 1527*, Warszawa 1932.

Leszczyńskiego stosunkowo dokładnie znamy rozwój osadnictwa izraelickiego na Podlasiu³⁰.

Dla Wielkiego Księstwa Litewskiego najpełniej wciąż jeszcze dane zawiera monografia S. A. Bierszadzkiego³¹. Z najnowszych prac wymienić trzeba przede wszystkim artykuły G. Błaszczyka dotyczące liczebności wyznania mojżeszowego na Żmudzi w XVI–XVIII w.³²

W powyższym przeglądzie nie uwzględniono opracowań poświęconych dziejom poszczególnych gmin żydowskich. Tym niemniej stwierdzić można, że stopień zaawansowania badań nad osadnictwem i demografią żydowską w poszczególnych częściach Rzeczypospolitej jest niejednorodny. Dla rozwoju badań osadniczych i demograficznych niezbędne jest opracowanie słownika historyczno-geograficznego gmin i skupisk żydowskich w okresie przedrozbiorowym. Dotychczasowe syntetyczne opracowania, jak na przykład dzieje 1001 gmin żydowskich w Polsce C. Hurwica³³, wymagają znacznych korekt i uzupełnień.

Podstawę szacunków liczebności ludności izraelickiej w końcu XV w. stanowi liczba gmin żydowskich. Według I. Schipperera w końcu XV w. istniało w Polsce 61 gmin, skupiających 17–18 tys. Żydów. Liczebność Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim autor szacował na 6 tys. osób³⁴. E. Feldman, przyjmując niższy wskaźnik na dom uważa, że w Polsce mieszkało wówczas jedynie 10–11 tys. Żydów³⁵. Nowe badania wskazują, że liczba gmin i skupisk żydowskich była znacznie wyższa. Schipper i Feldman uważają, że w Wielkopolsce właściwej u schyłku średniowiecza istniały jedynie gminy żydowskie w Gnieźnie, Kaliszu, Kole, Koninie, Koźminie, Obornikach, Poznaniu, Pyzdrach, Stawiszynie i Szamotułach³⁶. Z nowszych badań

30. A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej od połowy XVII w. do 1795 r. (Studium osadnicze, prawne i ekonomiczne)*, Wrocław 1980; tenże, *Z dziejów Żydów Podlasia (1487–1795)*, „Studia Podlaskie” t. 2, 1989, s. 7–24; Z. Guldon, *Ludność żydowska w miastach województwa podlaskiego w końcu XVIII wieku*, ibidem, s. 48–55.

31. S. A. Berśadskij, *Litovskie evrei*, S. Petersburg 1883.

32. G. Błaszczyk, *Liczebność Żydów na Żmudzi w XVI–XVIII w.*, BŻIH. 1987, nr 1, s. 21–38; nr 1–2, s. 23–31; nr 3–4, s. 29–55.

33. *Le – toldot ha – kehilot be – Polin*, oprac. C. Hurwic. Jeruzalajm 1978.

34. I. Schipper, *Studia*, s. 152–153; tenże, *Rozwój*, s. 25–26.

35. E. Feldman, *Do statystyki*, s. 130–135.

wynika, że przed 1507 r. istniały ponadto gminy w Grodzisku, Kcyni, Kleczewie, Krajence, Lesznie, Łobżenicy, Międzyrzeczu, Nakle, Ostrorogu, Rogoźnie, Skwierzynie, Śremie, Wronkach, Nowym Mieście i Sierakowie³⁷. Również z badań M. Horna wynika, że liczba skupisk żydowskich u schyłku średniowiecza na Rusi Czerwonej (25) była wyższa niż przyjmowali Feldman i Schipper (14 lub 17)³⁸. S. W. Baron uważa, że 50 gmin polskich i cztery litewskie skupiało 30 tys. osób wyznania mojżeszowego³⁹. Ostatnio wreszcie H. Samsonowicz przyjmuje, że w Polsce u schyłku średniowiecza 89 gmin skupiało około 4500 starozakonnych⁴⁰. Rozbieżność szacunków wynika więc z przyjmowanej przez poszczególnych autorów różnej liczby skupisk żydowskich i ich wielkości.

Podstawę szacunków liczebności ludności żydowskiej w II połowie XVI w. stanowi wysokość pogłównego żydowskiego, wprowadzonego po raz pierwszy przez sejm w 1563 r. Uniwersały poborowe jednoznacznie nakazywały opłatę złotówki od każdej głowy żydowskiej niezależnie od płci i wieku i przewidywały zwolnienie od podatku jedynie zubożałych Żydów, zwanych jałmużnikami⁴¹. W latach 1569 i 1578 pogłówny żydowski w Koronie przynosiło odpowiednio 6430 i 10233 złotych. Potwierdzona jest obecność Żydów w 294 miastach na ogólną liczbę 1076⁴².

Te same sumy pogłównego stanowią podstawę całkiem odmiennych szacunków demograficznych. Tak na przykład na Podolu w 1578 r. starozakonni opłacili 531 zł pogłównego. A. Jabłonowski uznał, że – wbrew uniwersałom – pogłównym obciążone były rodziny i mnoży liczbę wypłaconych złotówek przez 5, dochodząc do wniosku, że Podole zamieszkiwało 2655 starozakonnych⁴³. Z kolei I. Schipper zakładał, że pogłówny opłacały rodziny, a we wschodnich prowincjach Rzeczypospolitej – gospodarstwa. W związku z tym przyjmował mnożnik 6 lub 11 osób na złotówkę pogłównego, zakładając ponadto, że w osadach

36. I. Schipper, *Studia*, s. 62, 63, 152; E. Feldman, *Do statystyki*, s. 130–131.

37. Z. Guldon, J. Wijaczka, *Osadnictwo żydowskie*, tab. 1.

38. M. Horn, *Żydzi*, tab. 1.

39. S. W. Baron, *A Social*, s. 207.

40. H. Samsonowicz, *The Jewish population*, s. 36.

41. Z. Guldon, *Źródła*, s. 251–252.

42. Z. Guldon, J. Wijaczka, *Die zahlenmässige*, s. 94.

43. *Źródła Dziejowe*, t. 19, Warazawa 1889, *Wstęp*, s. 67.

wiejskich mieszkało około 20% Żydów. W konsekwencji takiego rozumowania doszedł do wniosku, że na Podolu mieszkało około 6 tys. starozakonnych⁴⁴. Natomiast L. Białkowski szacuje, że na terenie tym mieszkało zaledwie 650 starozakonnych⁴⁵.

Równie rozbieżne są rezultaty szacunków dla całej Rzeczypospolitej. Schipper szacował liczebność Żydów w Koronie na 75 tys., a w Wielkim Księstwie Litewskim na 25 tys. osób⁴⁶. S. W. Baron uważa, że ziemie Rzeczypospolitej w II połowie XVI w. zamieszkiwało 150 tys. starozakonnych⁴⁷. Z. Sułowski podniósł tą liczbę do 300 tys., obniżając ją w następnej publikacji do 120 tys. osób⁴⁸.

M. Horn porównując dane rejestrów poborowych i innych typów źródeł doszedł do przekonania, że na Rusi Czerwonej część Żydów uchylili się od podatku i stąd należy przyjąć 3,3 osoby na złotówkę pogłównego⁴⁹. Ostatnio H. Samsonowicz na tej podstawie doszedł do przekonania, że w 1569 r., kiedy to zebrano ponad 6 tys. zł pogłównego, w Koronie mieszkało około 20 tys. Żydów⁵⁰. Można przypomnieć, że S. A. Bierszadskij szacował liczebność Żydów litewskich na 10–12 tys. osób⁵¹. Tak więc w oparciu o te same źródła liczebność Żydów w Rzeczypospolitej w II połowie XVI w. szacuje się na 30–300 tys. osób.

Podstawę szacunków liczebności Żydów w I połowie XVII w. stanowią zachowane jedynie dla niektórych terenów rejestry podymnego z 1629 r. i lat następnych. Dla interesujących nas celów wykorzystane one zostały dla Wołynia⁵², województwa bełskiego⁵³ i powiatu poznańskiego⁵⁴.

44. I. Šiper, *Rasselenie*, s. 111–114.

45. L. Białkowski, *Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze*, Warszawa 1920, s. 10.

46. I. Schipper, *Rozwój*, s. 29–30.

47. S. W. Baron, *A Social*, s. 207.

48. Z. Sułowski, *Mechanizmy ekspansji demograficznej Żydów w miastach polskich XVI–XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 1974, nr 1, tab. 1; tenże, *Jewish Population Figures for the Polish territories during the last Millenium*, [w:] *International Conference on the History and Culture of Polish Jews. Abstracts*, Jerusalem 1988, s. 110.

49. M. Horn, *Żydzi*, s. 62.

50. H. Samsonowicz, *The Jewish population*, s. 36.

51. S. A. Beršadskij, *Litovskie*, s. 408.

W czasie powstania Chmielnickiego wojska kozackie dokonywały rzezi ludności wyznania mojżeszowego na terenie Ukrainy, Podola, Wołynia, Rusi Czerwonej i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Masakry Żydów znane są ze wstrząsających relacji kronikarzy żydowskich⁵⁵, zwłaszcza Natana Hannovera⁵⁶, oraz zapomnianej rozprawy doktorskiej J. Schamschona⁵⁷. Wielu starozakonnych wziętych w jasyr i zawleczonych przez Tatarów do Konstantynopola, Salonik i „do innych miast w Turcji, Egipcie, Bėrberii i innych krajów diaspory Izraela”, wykupili ich współwyznawcy. Po klęsce wojsk polskich pod Pilawcami część starozakonnych „uciekła do Wołoszy, a bardzo wielu schroniło się do miast leżących nad Wisłą”. Wśród uciekinierów panowała straszna zaraza, która miała pochłonąć 100 tys. ofiar. Głód i morowe powietrze spowodowały śmierć wielu Żydów w oblężonych Brodach, Lwowie, Zamościu i Lublinie. Starozakonni ze Słucka, Pińska i Brześcia Litewskiego „uciekli częścią do Wielkopolski, częścią do Gdańska nad morzem i rzeką Wisłą”⁵⁸. Część uciekinierów znalazła schronienie na Morawach, w Austrii, Czechach, Niemczech, Prusach Książęcych, Włoszech i Holandii⁵⁹. Według amsterdamskiego rabina Manassego w latach 1648–1655 zginęło lub wyemigrowało z Rzeczypospolitej około 180 tys. Żydów⁶⁰.

Od 1654 r. rzezi Żydów dokonywały głównie na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego wojska moskiewskie. W samym Wilnie śmierć miało ponieść 25 tys. starozakonnych⁶¹. Masakra Żydów miała miejsce pod Mohylewem. Po zdobyciu

52. O. Baranovič, *Zaljudnennja Volinskogo voevodstva v peršij polovyni XVII st.*, Kiev 1931.

53. M. Horn, *Zaludnienie województwa bełskiego w 1630 roku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 21, 1960, s. 67–97. Zob. tenże, *Żydzi*, s. 68–75.

54. Z. Guldon, J. Wijaczka, *Osadnictwo żydowskie*, s. 73.

55. H. J. Gurland, *Le korot ha – gezerot al Yisrael (Do dziejów nieszczęść Izraela)*, z. 1–7, Przemyśl–Kraków–Odessa 1886–1892 (reprint Jerusalem 1972).

56. *Jawein Mecula t. j. Bagno Głębokie. Kronika zdarzeń z lat 1648–1652 napisana przez Natana Hannovera z Zaslavia i wydana po raz pierwszy w Wenecji w r. 1653*, przełożył M. Bałaban, Lwów 1912.

57. J. Schamschon, *Beiträge zur Geschichte der Judenverfolgungen in Polen während der Jahre 1648–1658*, Bern 1912.

58. *Jawein Mecula*, s. 25, 46, 48, 49, 53–56.

59. Ibidem, s. 76. Zob. też E. Baasch, *Holländische Wirtschaftsgeschichte*, Jena 1927, s. 251; J. Wijaczka, *Żydzi*, s. 7.

60. I. Schipper, *Rozwój*, s. 32.

Witebska wielu starozakonnych wywiezionych zostało w głąb Rosji, skąd ich część wróciła dopiero po traktacie andruszowskim⁶². W lustracji z 1661 r. znajdujemy informację, że w Lublinie „płacili przedtem Żydzi za komorników, którzy byli przy mieście żydowskim, na rok do zamku po zł 70, teraz nic nie dają, bo żadnego komornika nie masz, gdyż Moskwa 2700 Żydów wycięła podczas inkursyj swojej”. Chodzi tu o rzeź Żydów, która miała miejsce 15–17 X 1655 r.⁶³

W 1655 r. w obawie przed Szwedami część Żydów wielkopolskich schroniła się na pobliskim Śląsku i stąd 19 VIII 1655 r. zwróciła się do cesarza Ferdynanda III, przedstawiając swoją sytuację po wtargnięciu Szwedów do Wielkopolski. Żydzi prosili cesarza o udzielenie im pozwolenia na pobyt na Śląsku, w Czechach i Austrii. Wcześniej do cesarza dotarło pismo Nadurzędu Śląskiego z 31 VII 1655 r., popierające starania żydowskich uciekinierów z Polski. Dnia 22 VIII 1655 r. cesarz zawiadomił stany Śląska i Nadurząd, że zgadza się na pobyt Żydów wielkopolskich na Śląsku. Z dotychczasowych badań wynika, że starozakonni z Wielkopolski mieszkali w następujących miastach śląskich: Biała, Bogacice, Buczyna, Bytom na Górnym Śląsku, Bytom Odrzański, Chobienia, Głogów, Kamionka, Lubno, Milicz, Namysłów, Polska Cerkiew, Pyskowice, Rudna, Syców, Ujazd, Woźniki i Wrocław⁶⁴.

Ludność żydowska w Wielkopolsce najbardziej ucierpiała wskutek pogromów i rzezi dokonywanych, głównie w kwietniu i maju 1656 r., przez wojska Czarnieckiego, nie bez powodu określanego w źródłach hebrajskich jako złoczyńca, wróg czy morderca. Masakry miały miejsce w wielu miastach Wielkopolski właściwej (Gniezno, Kalisz, Kobylin, Krotoszyn, Łabiszyn, Łobżenica, Łopienno, Międzyrzecz, Nakło, Piła, Rogoźno, Śrem, Złotów i cztery inne gminy). Z 400 rodzin żydowskich, które opuściły Leszno, jedynie sto dotarło do granicy Śląskiej. Wielu Żydów zginęło w miastach Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (Brześć, Dobrzyń, Fordon, Inowrocław, Kowal, Pakość), Wielkopolski wschodniej (Brzeziny,

61. J. Schamschon, *Beiträge*, s. 92–95.

62. M. Mieses, *Udział Żydów w wojnach Polski przedrozbiorowej*, Warszawa 1939, s. 147–151.

63. *Lustracja województwa lubelskiego 1661*, wyd. H. Oprawko i J. Schuster, Warszawa 1962, s. 116.

64. F. Bloch, *Mittlere und neuere Geschichte die Juden in Militsch*, Breslau 1926, s. 4–5, 13–14, 48; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Żydzi wśród chrześcijan*, s. 159–160.

Koniecpol, Łęczyca, Piotrków, Warta), Mazowsza (Ciechanów, Gąbin, Płońsk, Płock) i Małopolski (Chęciny, Chmielnik, Dzików, Klimontów, Kurów, Łuków, Mielec, Kazimierz Dolny, Opatów, Pacanów, Przedbórz, Sandomierz, Secemin, Tarnów, Wiślica, Zwoleń, Mała Turna, Tyniec?)⁶⁵. W Stopnicy przed masakrą Żydów uratował gwardian miejscowych reformatorów⁶⁶. Szacuje się, że w latach „potopu” śmierć poniosło 3200–3580 rodzin żydowskich⁶⁷.

Dla II połowy XVII w. podstawę szacunków demograficznych stanowią rejestry pogłównego generalnego z lat 1662–1676. Pogłówni mieli płacić wszyscy Żydzi „wyjawszy dzieci małe, które lat ośm nie mają” oraz starcy i żebracy, Nie bez racji przyjmuje się, że rzeczywista liczba ludności była co najmniej dwukrotnie wyższa od liczby podatników pogłównego⁶⁸.

Jedyną próbą całościowego wykorzystania danych pogłównego dla oszacowania liczebności ludności wyznania mojżeszowego podjął I. Schipper, który oparł się na najmniej wiarygodnych danych z 1676 r. Uważał on, że w 1676 r. w całej Koronie pogłównie opłaciło ponad 100 tys. Żydów, co po uwzględnieniu zwolnionych od podatku dzieci (24% ogółu ludności) pozwala szacować całą ludność żydowską na 150 400 osób. Ponieważ Żydzi litewscy płacili 4,7 razy mniej pogłównego od Żydów koronnych, Schipper przyjął, że na Litwie mieszkało około 32 tys. starozakonnych⁶⁹. S. W. Baron oszacował liczbę Żydów w całej Rzeczypospolitej na 350 tys. osób⁷⁰.

Jak dotąd nie podjęto próby wykorzystania samych rejestrów pogłównego. Z naszych obliczeń wynika, że pogłównie w 1676 r. opłaciło około 20 tys. starozakonnych⁷¹.

65. L. Lewin, *Die Judenverfolgungen im zweiten schwedisch-polnischen Kriege 1655–1659*, Posen 1901; Z. Guldon, *Straty ludności żydowskiej w Koronie w latach potopu*, [w:] *Rzeczypospolita w latach potopu*, pod. J. Muszyńskiej i J. Wijaczki, Kielce 1996, s. 289–303.

66. *Stopnicki rejestr konwertyków XVII–XIX w.*, wyd. W. Kowalski, „Nasza Przeszłość”, t. 76, 1991, s. 216.

67. D. Fettke, *Juden und Nichtjuden im 16. und 17. Jahrhundert in Polen*, Frankfurt am Main 1986, s. 158.

68. Z. Guldon, *Źródła*, s. 254–255.

69. I. Schipper, *Rozwój*, s. 32.

70. S. W. Baron, *A Social*, s. 207.

W 1764 r. sejm uchwalił nowe pogłówny żydowskie, od którego zwolnione były jedynie dzieci poniżej roku życia. Spisy głów żydowskich przeprowadzono w latach 1765, 1775, 1778, 1781, 1784, 1787 i 1790–1791⁷².

Opublikowany został sumariusz głów żydowskich w Koronie z 1765 r. oraz niektóre spisy dla ziemi lwowskiej, powiatu żydaczowskiego, województwa krakowskiego, ziemi halickiej oraz powiatów trembowelskiego i kołomyjskiego z 1765 r., a także prawobrzeżnej Ukrainy z lat 1765–1791⁷³. Mimo strat wojennych zachowało się jeszcze sporo spisów głów żydowskich. Przykładowo wymienić można spisy Żydów w województwie kaliskim z 1765 r. i powiecie kaliskim z 1775 r.⁷⁴, latyfundium Czartoryskich z 1765 r.⁷⁵, województwie lubelskim z 1778 r.⁷⁶, powiecie krasnostawskim z 1778 r.⁷⁷ czy ziemi chełmskiej z 1781 r.⁷⁸. Istotną wartość mają kościelne spisy ludności diecezji płockiej i krakowskiej, a także inne dane spisowe proveniencji państwowej. Te ostatnie są znane m. in. dzięki szczęśliwie kartotekom materiałów do słownika historyczno–geograficznego województw lubelskiego i sandomierskiego w dobie Sejmu Czteroletniego. Wykorzystywanie wszystkich tych materiałów jest pilnym postulatem badawczym.

W 1765 r. w całej Rzeczypospolitej pogłówny opłaciło 587 658 Żydów, w tym 430 009 w Koronie. R. Mahler zakładał, że dla uzyskania pełnej liczby starozakonnych wystarczy dane spisowe uzupełnić o zwolnione od podatku niemowlęta (6,35% ogółu ludności) oraz szacowaną na 20% liczbę osób, które uchyliły się od pogłównego. Po dokonaniu tych zabiegów ostatecznie szacuje liczbę starozakonnych w Rzeczypospolitej na 750 tys. osób⁷⁹.

Według T. Czackiego ostatnia lustracja Żydów wykazała w całej Rzeczypospolitej 308 516 mężczyzn. Autor stwierdza jednak: „przekonałem się z

71. Z. Guldon, W. Kowalski, *Ludność żydowska w miastach polskich w II połowie XVII wieku*, [w:] *Ojczyzna bliższa i dalsza*, Kraków 1993, s. 485–496.

72. Z. Guldon, *Uwagi o spisach ludności żydowskiej w grudzień połowie XVIII wieku*, tenże, *Żydzi i Szkoci*, s. 127–144.

73. Wydane spisy z 1765 r. przedrukował S. Stampfer, *The 1764 Census of Polish Jewry*, [w:] *Bar Ilan. Annual of Bar-Ilan University*, vol. 24–25, 1989.

74. AP Poznań, Kalisz Tab. 17 i 19.

75. AGAD, Archiwum Potockich z Łańcuła, sygn. 168.

76. AP Lublin, Księgi grodzkie lubelskie, sygn. 432/21593, k. 96v–133v.

77. AP Lublin, Księgi grodzkie krasnostawskie, sygn. 75/19794, k. 893–894.

78. Ibidem, sygn. 79/19798, k. 884v–886v; Księgi grodzkie chełmskie, sygn. 180/20264, k. 781–791v.

kilkunastu sprawdzeń, że mężczyzn można rachować najmniej 450 000 osób” i na tej podstawie – dodając taką samą liczbę kobiet – ustalił liczebność Żydów w końcu XVIII w. na 900 tys. osób⁸⁰. Jego szacunek przyjęty został przez T. Korzona i Z. Sułowskiego⁸¹. Na zmniejszonym w wyniku pierwszego rozbioru terytorium Rzeczypospolitej w końcu XVIII w. miało mieszkać więcej starozakonnych niż w 1765 r. Na tak poważny wzrost liczby Żydów w końcu XVIII w. miała wpłynąć m. in. polityka Austrii i Prus. Władze austriackie zmuszały ubogich Żydów (pauprów), nie będących w stanie opłacać podatku tolerancyjnego, do opuszczania Galicji. O takiej praktyce świadczy chociażby raport superintendenta ruskiej prowincji oelnej z 1783 r. :

„Nowy rodzaj pozbywania się za granicą włóczęgów, hultajów i w niczym krajowi nieużytecznych, a takowych mnożenia się u nas doświadczać nam przychodzi. Żydzi bez sposoby do życia, Cygani i inni włóczęgowie o kradzież i inne przestępstwa przekonani, w znacznych liczbach mocą wojskową na naszą stronę przepędzeni bywają. Niedawno, bo w pierwszych dniach maja, jak Żydzi miast zakordonowanych registr ubogich swych Żydów i w stanie wypłacenia podatków nie będących, podawszy komisarzowi cyrkułu zaleszczyckiego p. Hayszechger i p. Pokornemu, pisarzowi tegoż cyrkułu, podatki wybierającemu, zyskali zlecenie do komend, aby onych na polską stronę przepędzili. Jedna więc partyja onych z miast Czortkowa, Jezierzan i innych przez huzarów do Zbrzyża przegnana została i na polską stronę przepędzona. Strażnik nasz ram stojący, ile mu możność dozwalała, tyle się opierał ich przejściu, lecz mocą odpędzony od roгатki, ustąpić zbrojnemu musiał żołnierstwu. Podobnymże sposobem w Husiatynie widząc strażnik tłum takowego żydostwa pędzonego na naszą stronę, zamknął roгатkę, od niej onych odpędził i do powrotu przymusił. Nadbiegł w czas niejaki kapitan na komendzie w Husiatyniu stojący p. Haagsen, odbił z profosem roгатkę i siłą pomienionych Żydów na naszą stronę przepędził”⁸².

Od września 1781 do końca 1782 r. wygnano 1192, a w 1784 r. – 659 Żydów⁸³.

79. R. Mahler, *Żydzi*, s. 154.

80. T. Czacki, *Dzieła*, t. 3, Poznań 1845, s. 254.

81. T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. 1, Kraków – Warszawa 1897, s. 218; Z. Sułowski, *Mechanizmy*, tab. 1.

Również w Prusach 1 III 1773 r. opublikowano zarządzenie, namocy którego wszyscy Żydzi, nie mający majątku wartości 1000 talarów, mieli opuścić kraj do 1 V 1773 r. Wywołało to zaniepokojenie szlachty, która uważała, że wydalenie Żydów spowoduje wyludnienie miast, załamanie handlu i przyniesie straty właścicielom dóbr⁸⁴. Polityka Austrii i Prus wywołała zaniepokojenie w innych państwach Rzeszy Niemieckiej. Świadczy o tym chociażby memoriał, datowany 24 V 1773 r. we Frankfurcie nad Menem. Autor memoriału uważa, że duża liczba Żydów z ziem polskich uda się na zachód. Biedni Żydzi niemieccy, którzy według swych praw nie mogą wygnać żadnego żebrzącego Żyda, zostaną przez owych polskich emigrantów „zjedzeni” jak przez szarańczę⁸⁵. Nic nie wskazuje jednak na to, że przymusowa emigracja starozakonnych z Austrii i Prus na ziemię Rzeczypospolitej przybrała masowy charakter.

Informacja T. Czackiego o zarejestrowaniu w ostatnim spisie ponad 300 tys. żydowskich mężczyzn nie znajduje potwierdzenia w innych źródłach. Według spisu głów żydowskich w Koronie w 1787 r. było 218 962 Żydów obu płci⁸⁶. Według niepełnego spisu z 1790 r. na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego było 75 177 starozakonnych⁸⁷. Podana przez Czackiego liczba 308 516 osób dotyczyć więc może Żydów obu płci, nie tylko mężczyzn.

Podsumowując stwierdzić można, że dotychczasowe szacunki, oparte na niepełnym wykorzystaniu mało wiarygodnych źródeł podatkowych, mają charakter kontrowersyjny. Wątpliwości budzić mogą nie tylko bezwzględne liczby ludności

82. AGAD, Archiwum Królestwa Polskiego, sygn. 37, p. 670.

83. M. Bałaban, *Dzieje Żydów w Galicji i Rzeczypospolitej Krakowskiej 1782–1868*, Lwów 1918, s. 27–28.

84. M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Leipzig 1909, Bd. 1, s. 420–439, Bd. 2, s. 708–712. Zob. ostatnio Cackowski, *Wiejscy Żydzi w województwie chełmińskim w 1772 r.*, „Annales Universitatis Nicolai Copernici”, Historia, z. 28, 1993, s. 61–72.

85. Landesarchiv Speyer, Archiv des Oberrheinischen Kreises, sygn, E 3, k. 115.

86. Z. Guldon, L. Stępkowski, *Spis ludności żydowskiej z 1790 roku*, BŻIH, 1986, nr 3–4, s. 126.

87. R. Jasas, L. Truska, *Lietuvos Didžiosis Kunigaikštystes gyvetoju surašymas 1790 m.*, Vilnius 1972, s. 31–73. L. Flaks, *Regulacja spraw żydowskich przez Komisję Skarbową Litewską. Z dziejów gospodarczych Żydów na Litwie za Stanisława Augusta*, Wiedeń 1930–1931, Biblioteka Narodowa, rkps IV 7666, k. 62–68, podaje, że w 1775 r. w Wielkim Księstwie Litewskim spisano 134 414 staro-

wyznania mojżeszowego w poszczególnych okresach, lecz nawet trendy rozwojowe w XV–XVIII w. Dane źródłowe pozwalają na prześledzenie zmian w rozmieszczeniu ludności izraelskiej na terenie Polski. Tak na przykład Żydzi wielkopolscy stanowili w II połowie XVI w. aż 28,6%, a w 1765 r. zaledwie 11,7% żydostwa polskiego. Coraz więcej Żydów mieszkało na południowo–wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej. Tak więc liczba ludności starozakonnej i rola Żydów w życiu gospodarczym poszczególnych ziem była odwrotnie proporcjonalna do stopnia rozwoju rynku wewnętrznego, a więc rozwoju wymiany towarowej. Tak więc w Wielkopolsce było niewiele żydowskich karczmarzy. Natomiast na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej ludność żydowska „była elementem wprowadzającym w ruch gospodarę latyfundiálną. Bez niej mielibyśmy coś w rodzaju organizmu żywego bez krwiobiegu”⁸⁸. Coraz więcej starozakonnych mieszkało na formalnie zamkniętych dla nich terenach Prus Królewskich czy województwa mazowieckiego. W XVI–XVIII w. obserwujemy także wzrost liczby skupisk i gmin żydowskich oraz wzrost odsetka ludności izraelskiej w miastach – na przykład w lewobrzeżnej części województwa sandomierskiego z 7,4% ogółu ludności miejskiej w II połowie XVI w. do 22% w końcu XVIII w.⁸⁹

Dalszy rozwój badań nad demografią i osadnictwem żydowskim w dobie staropolskiej wymaga szczegółowych badań źródłowych, których efektem winien być w pierwszym rzędzie postulowany już słownik historyczno–geograficzny żydostwa polskiego.

zakonnych. L. Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797*, Wilno 1938, tab. A, podaje, że w czasie piątej rewizji dusz w 1795 r. w guberni litewskiej spisano 75 662 Żydów i Karaimów.

88. J. Topolski, *Uwagi o strukturze gospodarczo–społecznej Wielkopolski w XVIII wieku, czyli dlaczego na jej terenie nie było żydowskich karczmarzy*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce*, s. 71–82.

89. Z. Guldon, K. Krzysanek, *Ludność*, s. 93, 95.